

ALEVİLİĞİN MENŞELERİNE DAİR ORYANTALİST TEZLER ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER A CRITICISM OF ORIENTALIST DISSERTATIONS ON ORIGIN OF ALAWIS (ALAWITES)

Aydın ARAS*

Öz

Alevilik (19. Yüzyıla kadar Kızılbaşlık), XIX. yüzyıldan itibaren bilim çevrelerinin dikkatini çeken bir araştırma alanı haline gelmiştir. Alevilik bu manada Joseph von Hammer'ın "Osmanlı Tarihi" adlı ünlü eserinde Kızılbaşlardan ve Bektaşilerden bahsetmesi ile başladığı düşünülmektedir. Bu süreç J. G. Toylar, John P. Brown, Georg Jacop, F.W.Hasluck, J. Kingsley Birge ve Babinger gibi Oryantalistlerin çalışmaları ile devam etmiştir. Türkiye'de ise Mehmed Fuad Köprülü'nün 1918 yılında neşrettiği "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı eseri ile başladığı kabul edilmektedir. Baha Said Bey, Yusuf Ziya Yörükân, Abdülbaki Gölpinarlı gibi bilim adamlarının çabaları neticesinde Alevilik akademik bir araştırma alanı haline gelmiştir. Zaman içinde Alevi-Bektaşî alanıyla ilgili nicelik ve nitelik bağlamında araştırmalar artsa da Alevilik kavramının içeriği ile ilgili araştırmacıların müttefikken kabul ettiği ortak bir tanım yoktur. Araştırmamız, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın son çeyreğine kadar ki oryantalist çalışmaları konu edinmiştir. Bu süre zarfında Aleviliğin menşelerine dair öne sürülen tezler sıralandıktan sonra yerli araştırmacıların antitezleri ortaya konulacaktır. Bu araştırmanın amacı, oryantalistlerin Alevilik ile ilgili tasavvurlarını ortaya koyup, onların Aleviliğin menşesi ile ilgili tezleri bütüncü bir yaklaşımla ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Alevilik, Bektaşilik, Hacı Bektaş-ı Veli, Hristiyanlık, İslâm

Abstract

Alawism (Being Kizilbash until XIX. century) has become a field which attracts the attention of scientific (academic) environments since XIX. Century. Discussing Alawism (Kizilbash) on scientific researches first thought to have started with Joseph von Hammer's famous work 'the Ottoman History' citing 'Kizilbash' and 'Bektashis'. The process continued with famous orientalists J. G. Taylor, P. Brown, George Jacop, F.W. Hasluck, J. Kinsley Birge and Babinger's studies. As for Turkey, the first study on Alawism started with Mehmet Fuat Köprülü's 'the First Sufis in Turkish Literature' published in 1918. Thanks to the great efforts of the famous scientists Baha Said Bey, Yusuf Ziya Yörükân, Abdülbaki Gölpinarlı, Alawism has become an academic research area. Although researches has increased on Alawism-Bektashism fields in terms of quality and quantity in due course, stil, there hasn't been an unanimous description of the content of Alawism yet. Our research discusses the orientalists' studies which take place at the last half of XIX. Century and the last quarter of XX. Century. Within this period of time, after dissertations on the origins of Alawism are compiled, antithesis of the local researches on Alawism will be analyzed by me. The aim of is research is to introduce the envisagement of the orientalists and reveal the dissertations on the origins of Alawism with holistic view.

Keywords: Orientalism, Alawism, Bektashism, Hadji Bektas Veli, Christianity, Islam.

Giriş

Oryantalizm üzerine yaptığı çalışmalar ile bu alanda çığır açan Edward Said oryantalizmi şu şekilde açıklamaktadır: "Oryantalizm, 'Doğu' ve 'Batı' arasındaki ontolojik ve epistemolojik farklılığa dayanan bir düşünme biçimidir. Doğu dünyası hakkında saptamalar yaparak, görüşlerini meşrulaştırmak suretiyle doğuya yerleşmek ve orada bulunan halkı yönetmek ve onları yeniden yapılandırmak için tasarlanan bir düşünce kalıbıdır" (Said, 2017, 10-12). Bu düşünce kalıbının içerisine Alevi-Bektaşî çalışmalarına sirayeti XIX. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eder. Kızılbaş ve Bektaşî araştırmalarında mesai harcayan çoğu araştırmacı misyonerlik kimliği ile ön plana çıkmaktadır. Öyle ki ilk oryantalist çalışmalar, Katolik Kilisesinin denetiminde Şark Dil Enstitülerinin kurulması ile başlamıştır (Said, 2017, 10-12). Katolik kilisesinin oryantalist çalışmalarını başlatan kurum olması, kiliseye sıkı sıkıya bağlı olan misyonerlik faaliyetlerini akla getirmektedir. Kilisenin âli menfaatleri için misyonerler dua cübbelerini giyerken oryantalistler araştırmaları ile onları desteklemiştir (Derin, 2017, 27). Alevi ve Bektaşî oluşumlarının menşesi ile ilgili oryantalist tezlerin büyük bir kısmında Hristiyanlık tesirinin ele alınmasını sadece bilimsel kaygılar ile açıklamak meselenin tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Oryantalistlerin Alevi-Bektaşî zümrelerini Hristiyanlığa dayandırmaları bazı araştırmacılara göre İsevi taassuptan kaynaklanmaktadır (Eröz, 1990, 183).

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.historia-34@hotmail.com.

Aleviliğin kavram olarak ortaya çıkması XX. yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. Bundan önce Aleviliğe hasredilen zümreler, Kızılbaş, Mülhit, Rafızı veya Işık gibi farklı isimlerle ele alınan taifelerdir (Ahmet Refik Bey, 1932, 29-63). Osmanlı Devleti'nin resmi tarih yazımında genellikle Kızılbaş veya Rafızı kavramları ile açıklanan Alevi zümreleri, oryantalistlerin çalışmalarına da bu isimle sirayet etmiştir. Öyle ki Joseph von Hammer Kızılbaş ve Rafızı kavramlarını Osmanlı kaynaklarında olduğu gibi almış ve eserinde herhangi bir değişiklik yapmaya ihtiyaç duymadan kullanmıştır (Hammer II, 2003, 366-367).

Bu adlandırmaları Aşıkpaşazade, Mehmet Neşri, İdris-i Bitlisi, İbrahim Peçevi, Kâtip Çelebi gibi Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde görmek mümkündür. Alevilik kavramı Osmanlı kroniklerinde "mühtedi" veya râfızî taifeleri şeklinde bazen karalama kampanyalarına da malzeme olmuştur. Bu bağlamda oryantalistler Kızılbaş, Bektaşî veya Alevi kavramlarını gayr-ı İslam ve gayr-ı Türk tezleri ile ele alırken, merkezi yönetim tarafından meşru görülen Sünnî mezheplere karşı Aleviliği bir tepki hareketi olarak görmüştür. Bazı Osmanlı düşünürleri ise Bektaşîliği benimseyip meşrulaştırırken, Aleviliği, Safevi etkisinden dolayı, mülhid, râfızî ve mürtet gibi kavramlar ile ötekiler arasına itmişlerdir (Evliya Çelebi II, 1998, 24-25), (Fezleke I, 2016, 310-330), (Peçevi, 1968, 69-84), (Ahmet Refik Bey, 2017, 29-67).

Aleviliğin menşesine dair birçok tez ortaya atılmıştır. Bunlar: Şiilik tezi, Hristiyanlık ve Payen (pagan) tezi, Şamanist tez ve Senkretist (bağdaştırmacı) tezleridir. Oryantalistlerin en çok üzerinde durduğu tez Şiilik, Hristiyanlık ve Payen tezleridir. Buna karşılık Türk araştırmacıları ise Aleviliğin menşelerini Şamanist, Senkretist ve İslami kaynaklara dayandırmıştır.

1. Aleviliğin Menşelerine Dair Oryantalistlerin Tezleri

Oryantalistlerin yoğun bir şekilde Aleviliğin menşeleri ile ilgili öne sürdükleri iki tez söz konusudur. Bunlar Şiilik ve Hristiyanlık Payen tezleridir. Bu tezleri öne süren oryantalist araştırmacılar sadece tek bir tez ile yetinmemiştir. Aleviliğin oluşumunda Şiilik tezini ortaya atanlar aynı zamanda Hristiyanlık ve Payen tezini de kabul etmiştir. Bu ikilem Türk araştırmacıları için de geçerlidir. Hammer, Aleviliğin oluşumunda Şii tezini ortaya atarken, Hasluck, hem Hristiyanlık hem Şiilik tezini savunmuştur.

a. Şiilik Tezi

Hammer, Crowfoot, Hasluck, Babinger gibi oryantalistler Aleviliğin tarihsel oluşumunu Şiilik tezi ile açıklamaktadır. Alevi-Bektaşî zümreleri ile ilgili ilk araştırmalar Hammer tarafından yapılmıştır. Hammer Aleviliği Şiilik tezi ile açıklarken, Alevi kavramı yerine Osmanlı kroniklerinde yer alan "Kızılbaş", "Rafızı", "Mülhit" gibi kavramları olduğu gibi kullanmıştır. Kızılbaşlık dolayısıyla Rafıziliğin temellerini siyasete ve hilafet tartışmalarına bağlayan Hammer, sırasıyla Cemel Vakası, 12 İmam İnançını ve Büveyhoğullarının Şiiliği sistemli hale getirmesini ele alır. Ona göre Kızılbaşlık Şiilik mezhebine salık bir oluşumdur. Kızılbaşlık Hz. Ali ve Muaviye ile başlayan ve Emevi-Abbasi hükümetleri döneminde devam eden Yavuz ve Şah İsmail tarafından tekrar alevlendirilen siyasi bir çarpışmanın ürünüdür (Hammer II, 2003, 414-436).

Kızılbaşlığı tamamen Şii bir mezhep olarak kabul eden Hammer, Sultan Selim'in Kızılbaşları sadece dini taassuptan dolayı katliama tabi tuttuğunu ileri sürer. Öyle ki Sultan'ın hem Asya'da hem Avrupa'da Şii Kızılbaş düşüncesine sahip müritlerin bir cetvelini çıkardığını bu cetvelden hareketle katliamı plan dâhilinde uyguladığını ifade eder (Hammer II, 2003, 418-419). Hammer'in çizdiği bu kanlı sahneler Alevi-Bektaşî çalışmalarında yol kat eden birçok oryantalisti etkilemiştir. Hammer'i takiben çoğu oryantalist Osmanlı Devleti'nin sistematik bir şekilde Kızılbaş kıyımını gerçekleştirdiğini peşinen kabul eder. Hammer tarafından ele alınan diğer önemli husus ise oryantalistler tarafından sıklıkla dile getirilen "Doğu Despotizmi" kavramıdır. Öyle ki Hammer Yavuz Sultan Selim'i, Mazdek taraftarlarını imha eden Nuşirevan ile aynı kefeye koymuştur (Hammer, 2003, 418-419). Hammer'in takındığı bu tutumun sebebi şarkın "Despot" yönetimlere sahip olduğu düşüncesidir. Bu düşüncenin kökenlerini Avrupa felsefesinde de görmek mümkündür. Herder, İmanuel Kant, Voltaire gibi düşünürler Osmanlı siyasi sistemini "Despotizm" kavramı ile açıklamaya çalışmıştır (Kalın, 2016, 320-350). Bazı Avrupalı düşünürlere göre Osmanlı yönetim alanındaki "Despotik" yapı Osmanlı ekonomisine de sirayet etmiştir. Osmanlı ekonomisini "Asya Tipi Üretim Tarzı" düşüncesine göre yorumlayan Karl Marx', New York Tribune gazetesine gönderdiği makalelerinde despotizm ve Osmanlı ekonomisi arasında bağ kurmaya çalışmıştır.

"Göçebe devrini yaşadıkları sırada, Türklerin bütün ticareti, kervanları talan etmekten ibaretti; bugün daha medeni hale geldikleri için en keyfi ve ağır vergileri koymaktadırlar" (Marks, 2017, 8).

Bu tutumu XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne bir seyahat düzenleyen Lady Mary Montagu gibi ılımlı bir şahsiyetin bile şu sözlerinde görmek mümkündür (Mantagu, 2014, 31).

"Ülkemin hükümetine sadakatle bağlı kalbimle şu dilerdim: Parlamento bir gemi dolusu itaat savunucularını buraya göndersin; böylece kendi başına buyruk hükümetlerini aydınlık ve kuvvetli

bir ışıkta görsünler; prens mi, halk mı ya da bakanlar mı en sefil, buna karar vermenin ne kadar zor olduğunu anlasınlar” (Montagu, 2014, 31).

Birçok Avrupalı araştırmacının tetkiklerinde “Doğu Despotizmi” algısı süreklilik göstermektedir. Bu durum Alevi-Bektaşî çalışmalarına da sirayet etmiştir. Hammer’den sonraki oryantalistler Alevilerin yaşadığı sahalara inerek araştırmalarını derinleştirmiştir. Konuya ilişkin Crowfoot’un araştırmalarını zikretmek gerekir.

1900’lü yıllarda Kızılbaşların karakteri üzerine araştırmalar yapan Crowfoot ise Hristiyanlık ve Alevilik arasında bağ kurma düşüncesindedir. Crowfoot’u önemli kılan diğer bir meziyeti F.W. Hasluck’u etkilemiş olmasıdır. Ona göre Kızılbaşlık, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde İran’dan etkilenmiş Türk kaynaklı Şiilerdir. Ayrıca Osmanlı coğrafyasında Ali yanlılarına Alevi veya Bektaşî denmektedir (Beşe, Tozlu, 2011, 195-220). XX. yüzyılın başlarında yaptığı alan gezileriyle bilinen F. W. Hasluck’ta kısmen Hammer ve G. Jacop’tan etkilenmiş, Alevi-Bektaşî zümrelerini Hristiyanlık, Şiilik ve eski Anadolu paganizmi ile açıklama çabasına girmiştir. Hasluck, Aleviliğin kökenlerine dair Şii tezinin yanı sıra senkretik bir yapıyı şu şekilde izah etmektedir.

“Kürt ve Anadolu Kızılbaşları, İmamlarını bir Ermeni papazın bakire kızından doğmuş şekilde temsil etmektedir. Ermeniler ise Kızılbaş Kürtleri din değiştirmiş soydaşları olarak kabul etmektedir...Kızılbaşlar, Hristiyanlara Sünni Müslümanlara yaklaştıklarından daha sempatik yaklaştıkları ortadadır. Kızılbaş Kürtlerinin bir ağası, 1850’li yıllarda Amerikan misyonerleri tarafından Hristiyan yapılmıştı... Kızılbaş dini Mardin’den Erzurum’a ve de İzmir’e kadar ana hatlarında animistik bir temelle özdeş ve Hristiyanlıktan önemli unsurlar içeren Şii İslam’ının da bir dalı olduğu epey ortadadır. Türkiye’de açık açık Şii inancını uygulayan tek derviş tarikatı olan Bektaşîler, Kızılbaş topluluklarının büyük bir kısmında bir tür hiyerarşi oluşturur. Kökeni ne olursa olsun Bektaşîliğin içkinliği, çeşitli Kızılbaş köylerinin bir boya ait azizlerinin Hacı Bektaş’ın “kardeşleri”, “yoldaşları” veya “müritleri” olması söylemiyle açıklanabilir...Bektaşîler şiddetten uzak durmak ve Müslümanlar ve gayr-ı Müslimleri ayrı tutmamak ve gayr-ı Müslimleri tarikata kabul etmek gibi vasıflara sahiptir. Hatta 1850 yılında Antonaki Varsamis adında bir Rum Bursa vilayetinde yerel bir tekkenin şeyhi olmuştu (Hasluck, 2012, 131-132).

Bazı oryantalistler sadece Aleviliği değil bununla beraber Anadolu halk dinini Şiilik tezi ile açıklamıştır. Babinger’e göre Anadolu Selçuklu Devleti sanatı düşüncesi ve dini yapısıyla tamamen Şii’dir. Bu durum daha sonra kurulacak beylikler için de geçerlidir (Babinger, 1991, 14-16). F. Babinger, Anadolu dışında Maverâünnehir bölgesinde yaşayan halkların Sünnilere iyi gözle bakmadıkları iddiasındadır. Çünkü bu bölgede bulunan yerleşik halklar Sünnilerin baskısından dolayı dinlerini değiştirmek zorunda kalmıştır (Babinger, 1991, 14). Selçukluların İslam dinini kabul etmeden önce sahip oldukları dinin ne olduğu sorusunu sıklıkla soran Babinger, Selçuklu hanedanlığının isimleri üzerinde meseleyi tartışmaya açmıştır.

“İsrail (ki Selçuk’un oğullarından birinin adıydı), Mikail, Yunus, Musa gibi garip incili-Hristiyan isimlerinin o zaman Hristiyan Kafkas kavimleriyle olan komşuluk ile izah edilebileceği zannedilmişse de Daniel Chwolson ve Willhelm Radloff tarafından ortaya çıkarılan Nesturi mezar kitabeleri, Yedi Su eyaletinde Türk boyları arasında Hristiyanlığın kuvvetle münteşir bulunduğunu vazihan ispat etmektedir” (Babinger, 1991, 15).

Babinger’e göre Mikail, Yunus ve Musa gibi isimler İseviliğin tesirleri ile açıklanabilir. Dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti’nin menşei İslam’dan değil Hristiyanlıkta aramak gerekmektedir. Babinger Safevi Devleti ve Şah İsmail’i değerlendirdiği çalışmalarında ise Şiilik ve Hristiyanlık tesirlerini açıkça dillendirmiştir. Şah İsmail’in dini itikadının eski İran ve Hristiyanlık inançlarının karışımından meydana geldiğini ifade eder. Uzun Hasan’ın torunu olan Şah İsmail büyükannesi Despina’nın etkisi ile İsevi tesirlere açık hale gelmiş olmalıdır. Şah İsmail’in büyükannesinden dolayı, onun itikadında ve Anadolu Kızılbaşlığında Hristiyanlık aramak normal bir durumdur. Babinger XIV. yüzyıl Venedikli tezkirecilerin beyanlarını dikkate alarak Anadolu halkının 4/3’nün genç peygamberin dinine inandığını sıklıkla dile getirir (Babinger, 1996, 20-21). Yani Anadolu halkı XIV yüzyılda Hristiyanlık itikadını barındıran Şiiliğe mensup bir oluşumdur. Babinger’in bu söylemini Şeyh Bedreddin İsyânını anlattığı kitabında da bulmak mümkündür:

“Özellikle konar-göçer Türkmenler Sünni akide ile pek içli dışlı olmayan Anadolu insanı, zamanla Sünni İslam’ın güçlenmesiyle günlük yaşamında Sünniler ile karşı karşıya kaldı. Zamanla devletin yönetimine hâkim olan Sünni İslam, Türk zümresi ile bütünleşti. Türk Bey oldu. Türk olmayan ise köle olmaya adaydı” (Babinger, 2015, 30-32).

Babinger'in yukarıdaki pasajı iki önemli soruyu akla getirmektedir. Birincisi, yönetimi ele alan zümre Türk ise konar-göçer Türkmenler Türk değil midir? İkincisi ise Osmanlı yönetimi kendi dini ve irki yapısından olmayan zümreleri köle mi yapmaktadır? Elbette bu soruların cevapları düşünüldüğünde Babinger'in teşhisleri sorunludur.

İrene Mélikoff'da bazı değerlendirmelerinde Şiiliğin Aleviliği etkilediğini öne sürmektedir. Şamanist çizgiler ile bezeli XIII. yüzyıl göçer Türkmenlerinin dini itikadı ile Şiilik arasında bir bağ vardır (Mélikoff, 2010, 89). Çünkü halk Şiiliği, Şamanist geleneklerle kolaylıkla uyum sağlama kabiliyetine sahiptir.

Ahmed Yesevi ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin kuş olup uçması, dağları yarararak su kaynaklarını çıkarması, İran mitolojisi ile açıklanabilir. Ebu Müslim destanında da devlere, perilere ve gökte uçan kahramanlara rastlanmaktadır. Bu Şii mitolojisinden kaynağını almış öğelerdir (Mélikoff, 2010, 89-90), (Mélikoff, 2012, 34-35). Mélikoff, tıpkı Babinger de olduğu gibi XIII. yüzyıl Anadolu kentlerinin yerleşikleri için Farisi tesirleri öne sürmektedir. Hatta Mélikoff'a göre XIII. yüzyılda Anadolu için itikat, kültür ve sosyolojik yapı bağlamında birbirinden farklı iki toplumsal yapı vardır:

"Türkmenler, kent merkezlerinde İranlaşmış ve İslamlaşmış halk ile bağdaşmıyordu. Türkmenler henüz İslamlıktan çok Şamanlığa yatkın cemaat dışı bir inanç yaşamaktaydı." (Mélikoff, 2010, 68).

XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolu'sunda meskûn bulunan halkın göçerler ve yerleşik şehirliler şeklinde ikiye ayrıldığını Claude Cahen de kabul etmektedir:

"Anadolu Selçuklu dönemi toplumsal alan ikiye ayrılır. Birincisi geleneksel İslam'dan etkilenmeyen Türkmenler, ikincisi ise değişik etnik unsurlara sahip Şehirlilerdir" (Cahen, 2000, 216).

Cahen ve Mélikoff'un düşüncelerine bakılırsa, Anadolu'da meskûn bulunan halkın kültürel ve dinsel anlamda tamamen iki farklı zümreyi oluşturduğu, şehirlilerin geleneksel İslam'ın tesiri altında şekillendiği oysa göçerlerin geleneksel İslam'ın aksi yönünde manevi bir yapısı söz konusudur. Babinger, Cahen ve Mélikoff, yerleşik şehirlilerin dışında kalan göçerlerin Şii temayüllerine açık olduğu varsayımını öne sürmektedir.

b. Hristiyanlık ve Payen (Pagan) Tezi

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, oryantalistlerin Alevi-Bektaşî çalışmalarının yoğunluk kazanmaya başladığı dönemdir. Bazı misyonerlerin mahiyetinde gerçekleşen alan gezileri, Alevi ve Bektaşî zümrelerinin tarihsel kökenlerine dair bazı tezlerin gündeme getirilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda İngiliz Konsolos J. G. Toylar ve ekibinin 1866 yılında Alevi-Bektaşî sahalarına yaptığı gezi örnek gösterilebilir.

İngiliz Konsolos J.G. Toylar, 1866 yılında tertip ettiği gezilerinde Kelkit, Erzincan, Dersim, Malatya, Sivas ve Yozgat havalisinde yaşayan Kızılbaşlar hakkında kayda değer bilgi vermektedir. Gözlemlerinde Kızılbaşları ve Sünnileri tamamen iki ayrı yapı olarak ele alan Toylar, ölü definleri ve mezarlık yapıları üzerinden Kızılbaşlığın Sünni akidelerden büsbütün farklı bir yapıda olduğunu öne sürmüştür. Ona göre Kızılbaş kabirleri Müslümanlarınkine göre farklıdır. Bu ibare J.G. Toylar'ın Kızılbaş kavramını Müslümanlık dışı bir yapı olarak kabul ettiğini göstermektedir (Beşe, Tozlu, 2011, 195-220). Toylar'a göre Müslümanlıktan tamamen ayrı bu zümreyi doğal olarak Hristiyanlığa intisap ettirmek mümkün olacaktır.

Bu anlatım çerçevesinde Toylar Aleviliği Hristiyanlığa mal edebilmek için Ali Gako ve aşiretinin tasavvurlarından bahsetmektedir. Ali Gako ve aşireti Toylar'a göre en azılı Sünni düşmanıdır. Dersim bölgesinde meskûn bulunan Ali Gako ve aşiretinin Amerikan misyonerleri aracılığıyla İncil'i tanıdıklarını, İsa'yı Tanrının oğlu olarak gördüklerini Amerikalı misyoner Mr. Barnum'un mektuplarında görmek mümkündür (Beşe, Tozlu, 2011, 195-220). Oryantalistlerin bazıları eserlerinde Bektaşîliğin oluşumu ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarihsel şahsiyeti hakkında bilgi vermektedir. Bu çerçevede akla siyasi bir misyon şefi ve aynı zamanda bir misyoner olan John P. Brown gelmektedir.

John P. Brown 1868 yılında "Dervişler ve Tasavvuf" adında yayınladığı eserinde Hammer'den de yararlanarak Bektaşîlik ve Hacı Bektaş-ı Veli hakkında bilgi vermiştir. Brown Bektaşî adlı tarikatın iki kurucusu olabileceğini iddia etmektedir. Bunlar Hacı Bektaş-ı Veli ya Buharalı Bektaş Kulu'dur veya I. Murat döneminde Anadolu'da yaşayan Hacı Bektaş'tır (Beşe, Tozlu, 2011, 195-220). Aleviliğin menşesine dair oryantalist araştırmalara, Alman oryantalistlerin de XIX. yüzyıldan itibaren peyderpey katkı vermeye başladığı görülmektedir. Burada Felix von Luschan, Georg Jacop ve Nauman benzeri oryantalistleri zikretmek mümkündür.

Felix von Luschan 1890 yılında Tekke bölgesindeki Tahtacılar üzerine yaptığı antropolojik araştırmalarında Tahtacıların köken itibariyle Likyalı olduğu sonucuna varmıştır. Tahtacılar, Türklere daha ağırbaşlı ve kadınları daha özgürdür. Ayrıca Sünnilerin gözünde Tahtacılar "Şeytana tapan, kendi kız kardeşi ile evlenen" sapkın ve yarı Hristiyan bir topluluktur. Ayrıca Yezidiler, Nusayriler ve Kürt Kızılbaşlar ile Tahtacılar arasında bağlantı kurmak mümkündür. Köken itibariyle Kızılbaşlık Şii veya Paganist öğretiler

ihtiva edebilir(Luschan, 2017, 106-116). Aleviliğin, Ermeniliği konusu bazı Ermeni araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir. Osmanlı vatandaşı bir Ermeni olan Nezaret Dağavaryan, Kızılbaşlığın menşeyini Bizans İmparatorluğu'nda yaşayan Paulikanlılar ve Tondrakiler'e dayandırmaktadır. Dağavaryan, bunlardan hareketle Kızılbaşlığı Ermeniliğin içinde bir Protestan mezhep olarak ele alır (Nazaret Dağavaryan, 2018, 45-72).

1909 yılında Türkiye seyahatine çıkan Alman oryantalist Georg Jacop, seyahatinin akabinde topladığı malumatı "Bektaşilik Öğretisi Üzerine Denemeler" adlı eserinde yayınlamıştır. Ona göre Tahtacıların ve Bektaşilerin öğretileri ve hayata bakış açıları aynıdır. Bektaşi, Kızılbaş ve Ali-İlahiler birbirine yakın olmakla birlikte Yezidiler, Nusayriler ve Babailer arasında birçok ortak nokta söz konusudur. (Jacop, 2017, 19-23).

Jacop, sūfizmi ve tasavvufun kaynağını İsevi tesirler ile açıklama eğilimine girmektedir. Bunu kanıtlamak için İslam dünyasındaki ihtilafı bazı örneklerle başvurmıştır. Öyle ki Ömer Hayyam'ın "Kâbe de puthane de birer ibadethanedir" ve Hafız'ın "Eğer samimiyet yoksa Kâbe de puthane de aynıdır" sözleri üzerinden büyük bir tartışmaya kapı aralamaktadır. Edmund Nauman, Felix von Luschan ve Bizanslı tarihçi Dukas'tan yararlanarak Bektaşilik ve Alevilik üzerindeki Hristiyanlık tesirlerini açıklamaya çalışır (Jacop, 2017, 78-79).

Alevi-Bektaşi çalışmalarında muhtevalı eserler kaleme alan F.W. Hasluck; Kızılbaş, Bektaşi, Tahtacı ve Yörükler hakkında bilgi vermektedir. Hasluck'a göre Yörükler çeşitli diller konuşurlar. Bazıları, Türkçenin Azerbaycan ve Çağatay lehçelerini kullanırken bazı boylar Kürtçe, Abdallar ise kendilerine has bir dil kullanırlar (Hasluck, 2012, 111). Dinleri konusunda Yörüklerin homojen bir ırk olmadığını ilk başta Pagan olup daha sonra misyonerlerin etkisi altında dinleri şekillendirdiği fikrindedir. Yörüklerin seciyeleri, bölgeler arasında farklılık arz etmektedir. Çünkü Likya Yörükleri sapkın tahtacılardan farklı olarak Kuran, Namaz ve oruç konusunda hassastır (Hasluck, 2012, 115-117). Kızılbaşlık, dile ve ırka bakılmaksızın Şii dinin Nusayri ve Yezidi de dâhil olmak üzere bu zümrelerin tüm üyelerini ifade eden aşağılayıcı bir kavramdır. Daha incitici olmayan Alevilik adını kullanırlar. Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan İranlı Türkler olarak adlandırılan Zazalar, Ermeni kanı taşımaktadır. Genellikle Kızılbaşlar, Ermeni vilayetlerinde daha yoğundur. Bektaşiler ile Kızılbaşlar arasında bir bağ söz konusudur. Türkler, Şii Tahtacılara da Kızılbaş demektedir (Hasluck, 2012, 121). Hasluck Alevi itikatları ve Hristiyanlık arasında şu şekilde bağ kurmaktadır:

"Ali Mesih ile özdeştir ve Allah'ın ruhudur. Ali, Mesih ile özdeştir fakat Kızılbaşlar, Türkleri yanıltmak için onu Ali olarak adlandırır. Kızılbaş teslisi Ali, Mesih ve Muhammet'tir. Ama Muhammet'e saygı duymazlar. Hızır Peygamber ile Aziz Sergios ile özdeştir. 12 İmam, 12 havarilerdir. Hasan ve Hüseyin azizler Petrus ve Pavlustur. Musa, Davut, Mesih ve Ali her biri aynı kişinin farklı vücut bulmuş halidir. Hz. İsa peygamberlerin en muhteşemidir. Hz. Meryem'e Tanrı'nın annesi olarak büyük saygı gösterirler." (Hasluck, 2012, 124-126).

Kızılbaş dini; Şii Müslümanlığı, Hristiyanlık ve pagan animist unsurları barındırmaktadır (Hasluck, 2012, 127-128). Ayrıca Hasluck, Anadolu ve Rumeli'deki türbelerde "Aziz-Eren" tapınımı çerçevesinde Müslüman erenler ile Hristiyan azizler arasında bağ kurmaya çalışmıştır. Öyle ki Hacı Bektaş tekkesinin bulunduğu alanda daha önce Aziz Haralambos Manastırı kurulmuş ve bu alan Hristiyanlar için bir ziyaretgâh merkezi olmuştur. Ayrıca Ankara Haydar Sultan tekkesi daha önceki bir Hristiyan manastırı üzerine kurulmuştur. Eskişehir Seyit Battal Gazi mezarında Hristiyan eşi ile yatmaktadır. Bu durum Mevlana'nın mezarı için de geçerlidir. Yani Mevlâna da bir Hristiyan azizi üzerine gömülmüştür (Hasluck, 2013, 178-182). Hasluck'u referans alarak araştırma yapan Birge eserinde, Alevi-Bektaşi zümrelerinin akidesinde Hristiyan tesirleri aramıştır.

John Kingsley Birge'ye göre İsevi etkiler sadece Bektaşilik gibi tarikatlara yansımamıştır. Ayrıca toplumsal yaşayışa devlet yönetimine ve iktisadi hayatla birlikte Sünnilerin yaşam tarzlarında dahi Hristiyanlığın tesirlerini görmek mümkündür. Danışmentlilerin ve Selçukluların bastırıldığı paralarda Mesih figürlerinin yer alması yerleşik siyasi otoritenin İseviliğin etkisinde olduğunu gösterir (Birge, 1991, 29). Öte yandan Anadolu Selçuklu hükümdarları da Hristiyanlıktan etkilenecek aydın bir devri başlatmıştır (Birge, 1991, 24-25) Bu anlatıma benzer bir durumu Hasluck'ta da görmek mümkündür. Öyle ki Hasluck'un teşhislerine göre Anadolu Selçuklu sultanı Alaeddin ve I. Keyhüsrev Hristiyan kültürüne aşina oldukları için parlak bir devri başlatmıştır (Hasluck, 2015, 173). Birge'ye göre "Sünni İslam'ın saçmalığını" reddeden esrareniz Bektaşi misyonerler söz konusudur (Birge, 1991, 109). Bu misyoner tarikat Hristiyanlık İslam, Grek ve Pagan düşüncesinin hem öğreti hem teolojide birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır (Birge, 1991, 21). Birge Alevilik ve Kızılbaşlık için ayrıca şu ifadeleri kullanmıştır:

“Halk arasındaki aşırı Şii eğilimler sürmekle beraber, sıradan halk arasındaki din, Hristiyan, Muhammed’i ve pagan birçok unsurun harmanlandığı bir karışım haline geldi. İşte Bektaşî ve Kızılbaş mezhepleri buradan gelişti” (Birge, 1991, 33).

P. Wittek’in değerlendirmelerinin etkisinde kalan Birge, Anadolu dini yaşamı dışında meseleyi sosyolojik bir zemine taşımaya çalışmaktadır. P. Wittek, uçlarda Ermenilerin de içinde bulunduğu gaza hareketlerini dikkate alarak Anadolu uçlarında Müslümanların ve Hristiyanların etkileşimi üzerine durur (Wittek, 2017, 29-45). Birge Wittek’in anlatımlarını dikkate alarak Müslüman Türkler ile yerli Hristiyan unsurlar arasında bağ kurmayı ihmal etmemiştir.

“Anadolu’nun Grek ve Ermenileri kültür ve yaşam alışkanlıkları açısından Küçük Asya’yı istila eden Muhammed’i halklara, Kostantinople’da ki Greklerden daha çok benziyorlardı” (Birge, 1991, 31-32).

Birge, Kızılbaşlık dışında Bektaşîliğinde Hristiyanlıkla bağlantılı bir yapı olduğunu dile getirmiştir. Ona göre Doğu Hristiyanlığının yedi âdeti ile Bektaşîliğin yedi ayini tamamen farksızdır. Bu yedi dini adet Birge’nin eserinde şu şekilde yer almaktadır:

1. “Vaftiz, önceden işlenen bütün günahların silinmesinin ve onlardan arınmanın bir işareti olarak ayini cem öncesinde yapılan abdest erkânın benzer.
2. Batının confirmasyon ayinin eşdeğeri olan mukaddes mesh yağı sürmek ya da yağlanmak, ikrar ayininde gül suyu sürülmesinde benzerini bulur.
3. Aşai Rabbani; yalnızca İsa’nın ölümüne sembol olarak ekmek ve şarap kullanılması ile Hüseyin’in acılarının anısına ayinicemde kullanılmaları bakımından değil fakat iki durumda da yalnızca onaylanan ve üyelerinin törene alınmalarıyla da birbirine benzemektedir.
4. Keşişlik, mücerret babalara denk düşer. Keşişin tinsel otoritesi ve özellikle manastır başının keşiş üzerindeki otoritesi mürşit olan Baba’nın tinsel otoritesi gibidir. Mücerret olarak tam teslim oluş işareti küpe taktırma erkânı, Yahudiler arasında yaşam boyu gönüllü köleliğin işareti olan benzer bir erkânın bulunduğu Tevratın beşinci kitabından Balım Sultan’a geçmiştir. (Balım’ın annesinin bir Hristiyan olduğunu hatırlamak gerekir)
5. Günah çıkarma, Baş okutmak ya da mağfireti zünup hizmetine benzer. Hristiyan Kilisesince uygulandığı şekliyle aforoz da Bektaşîlikte düşkünlük ile benzerini bulur.
6. Bir rahibin huzurunda kıyılan nikâh Baba tarafından kıyılan nikâhta Bektaşî uygulamasında karşılığını bulur.
7. İsa’nın ulûhiyetinin zikredilişinin Bektaşîler tarafından yalnızca Muhammed’e değil fakat Fazlullah’a da yapılan bir gönderme olarak da işaret etmek mümkündür” (Birge, 1991, 142-143).

Birge’nin misyoner kimliği düşüldüğünde, Alevi-Bektaşî seciyelerini tamamen Hristiyanlık tesirleri ile açıklaması anlaşılabilir.

2.Aleviliğin Menşelerine Dair Yerli Araştırmacıların Tezleri

Aleviliğin menşesine dair yerli araştırmacıların Şamanist, Senkretist ve İslam tezleri ön plana çıkmaktadır. Alevilik ve Bektaşîlik üzerine araştırmalar düşünüldüğünde Türkiye’de Baha Said Bey ve Mehmed Fuad Köprülü gibi müellifler akla gelmektedir. Baha Said Bey ve Fuad Köprülü Aleviliğin menşelerini oryantalistlerin aksine eski Türklerin dini hayatı ve seciyelerinde bulmuştur. Bu tespit daha sonra birçok araştırmacı tarafından kabul görmüştür. Alevi ve Bektaşî çalışmalarında bir otorite olarak kabul edilen İrene Mélikoff, ontolojik çerçevesini Fuad Köprülü’nün çizdiği ve Şamanist tezin ağırlıklı olduğu “Türk İslam Heterodoksisi” kavramını aynen kabul etmiş ve çalışmalarını bu ontolojik çerçevede şekillendirmiştir.

a. Şamanist Tez

Eski Türk devletlerindeki dini yapının niteliği hakkında tartışmalar meydana gelmiş Şamanizm, Toyonizm ve Göktanrı inancı gibi birtakım dini inançlar öne sürülmüştür. Bunlar arasında en rağbet göreni Şamanizm olmuştur. Şamanizm’i bir sihir sistemi olarak kabul eden Yusuf Ziya Yörükân, daha sonraki süreçte bu sihir sisteminin iptidai bir dine dönüştüğü fikrindedir (Yörükân, 2016, 17-41). Türkler kadim tarihlerinden itibaren Şamanizm’in tesirleri altında kalmıştır. Türk Şamanizm’i Altay ve Yakut Şamanizm’ini arkada bırakan sistemli bir yapıdadır (İnan, 2013, 1-2). Türklerin İslamiyet’i kabul etmesi eski inançlarını tamamen unuttukları anlamına gelmemelidir. İslamiyet şehirliler ve göçebeler arasında farklı anlamlar kazanarak yayılma imkânı bulmuştur. Bu noktada Aleviliğin oluşumunda Şamanist tez ön plana çıkar.

Aleviliğin, Şamanizm’in bir devamı olduğu tezi ilk defa 1916 yılında Baha Said Bey tarafından öne sürülmüştür (Türkdoğan, 2006, 24-25). Baha Said Bey’e göre Alevilik, Tahtacı ve Sûfiyanlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Kızılbaşlık bir millet olmadığı gibi Yezidilik ile bir bağı yoktur. Çünkü Yezidilik veyahut

Tavusilik inancına sahip Türk boyları görmek mümkün değildir (Baha Said Bey, 2000, 100-120). Baha Said Bey, Anadolu da bulunan Alevi-Bektaşî zümrelerinin tarihsel altyapısı için Babailer hareketine büyük bir önem atfetmiştir. Ona göre Anadolu topraklarında ortaya çıkan ilk Türkçü şahsiyet Baba İlyas Horasanidir (Baha Said Bey, 2000, 88). Kızılbaş seciyesi eski Türk kültürünün canlı şahidi olarak varlığına devam etmiştir. Hatta Aleviliğin veya Kızılbaşlığın kendi karakterine uygun bir amacı vardı.

“Türk Alevi kurucularının görünen gayesi, Türk’ün dilini, soyunu ve kanını korumaktı. Onlar maddeten muvaffak oldular. Kızılbaşlar tamamen Türk kaldı. Hatta Alevi olmayan diğer Türk ile evlenmedi. İki kadın almadı nikâhlı karısını boşamadı. Yardımlaşma ve dayanışmayı hakkıyla yaptı. Dilini bozmadı. Töresini bozmadı. Mukaddes ocağa hürmet etti. Dede baba dedi ihtiyarlara; baci kardeş dedi gençlere, hürmet ve muhabbet gösterdi. Sazını elinden düşürmedi...” (Baha Said Bey, 2000, 120).

Baha Said Bey, Aleviliği sadece Şamanizm ile açıklamaz ona göre Alevi inancı Senkretist (Bağdaştırmacı) bir yapıya da sahiptir. Aleviliğin senkretik bir yapı olduğu düşüncesi birçok araştırmacı tarafından kabul görmüştür (Baha Said Bey,2000:161), (Köprülü, 1995, 7-13), (Ocak, 2016, 218-219). Baha Said Bey Aleviliğin senkretik bir yapı olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“...genel mahiyette ki inançlarında Budizm, Şamanizm, Mezdekilik, Maniheizm; İslamiyet ve Hristiyanlık gibi inanç sistemleri ve dinlerden pek çok şeyler alarak, bunların tesiriyle kurulmuştur” (Baha Said Bey, 2000, 161).

Fakat bu halitada en baskın olan eski Türk töresidir. Mehmed Fuad Köprülü’de Aleviliğin tarihsel altyapısı için Şamanist tesirlerin yoğun olduğu “Türk İslam Heterodoksisi” ve “Türk Sûfiliği” kavramlarını kullanmaktadır. Bu kavramların mahiyeti, Şeyh Ahmed Yesevi başta olmak üzere Kalenderi ve Haydari dervişlerinin faaliyetleri çerçevesinde şekillenmiştir (Köprülü, 1991, 108-114). Kalenderi ve Haydari dervişleri Kızılbaş zümrelerinin tarihsel altyapısında büyük bir role sahiptir. İbn Batuda da Kalenderi ve Haydari taifelerinin Horasan bölgesindeki varlığına işaret etmektedir. Batuda’nın müşahedelerine göre bu zümreler ehl-i sünnet akidesinin dışındadır (İbn Batuda, 2017, 372-373). İbn Batuda’nın görüşlerini doğrular mahiyette, Kalenderiliğin ehl-i sünnet dışı bir oluşum olduğu Osman Turan tarafından neşredilen “Fustad ul’adale fi kava’id is-saltana” adlı bir risalede mevcuttur (Turan, 2010, 532-552). Köprülü tarafından dikkat çekilen Bir diğer husus ise din konusunda, Türk devletlerindeki yönetici sınıf ile halk arasındaki farklılıktır (Köprülü, 2005, 70-74). Bu teşhis Anadolu için de geçerlidir. XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolu coğrafyasında meskûn bulunan Türkmenler kavmi ananelerini devam ettirmektedir. Zikredilen Türkmen boyları herhangi bir otorite tanımazlar. Bu zümreler tamamen İslami cila altında Şamanizm’i devam ettiren Alevi heterodoks babaların kontrolündedir (Köprülü, 1991, 40-50). Köprülü’ye göre Anadolu dini tarihi konusunda F. Babinger yanılmıştır. Anadolu’ya akın akın gelen Horasan sûfileri F. Babingerin iddia ettiği gibi Acemperest değildir. Aksine “garip kıyafetleri, ağızlarda dolaşan kerametleri, meczubâne yaşayışlarıyla eski Baksı-Kamların hatırasını İslami şekil altında yaşatan Türkmen Babalarıdır” (Köprülü, 2017, 32). Sözü edilen Türkmen babaları Fuad Köprülü’ye göre “Türk İslam Heterodoksisi” kavramına denk gelmektedir. Fuad Köprülü tarafından tarihsel altyapısı Kalenderi ve Haydari şeyhleri olarak verilen “Türk İslam Heterodoksisi” kavramı “Bektaşîliğin Menşeleri” adlı makalesinde şu şekilde tarif edilmektedir.

“Kalenderiler, Haydariler, Bektaşiler, Hurufiler, Nimetullahiler, Nurbahşiler, Kızılbaşlar, Ali-Allahiler gibi dinsel teşkilatların ayin ve inançları İslam umumi din tarihindeki çeşitli Bâtını unsurlardan, İran ve Anadolu’daki yerli inançlardan, Hristiyanlığın muhtelif mutezile şekillerinin sızmalarından, felsefe ve sufilik fikirlerinden, eski Hint, Çin ve Türk dinsel geleneklerinden oluşan bir halitadan (birden çok unsurdan meydana gelmiş karmaşık bir bütün) ibarettir. Bu karmaşık bütünlerdeki unsurların cinsi ve mahiyeti, dereceleri, hepsine göre başka başkadır” (Köprülü, 1995, 7-13).

Fuad Köprülü bu tezler dışında bazı oryantalist tezlerden de etkilenmiştir. Öyle ki Paulikanlıların Bizans İmparatorluğuna karşı isyan hareketleri ve göçer Türkmenlerin yerleştiği alanların eski Paulikan merkezleri olması Babailerin Paulikan tesirinde kalmış olabileceğini göstermektedir (Köprülü, 2017, 19). Aleviliğin Bâtını temayüllere açık olmakla beraber eski Türk örfünü devam ettiren senkretik (Bağdaştırma) bir yapı olduğunu ileri süren bazı yerli araştırmacılar da söz konusudur. Fuad Köprülü’nün Aleviliği köy Bektaşîliği olarak kabul eden görüşü Orhan Türkdoğan tarafından da kabul görmüştür. Türkdoğan Bektaşîliğin kökenleri hakkında Şamanist tesirlerin varlığına işaret etmektedir. Bektaşîlik menşei Türk kokan bir kültürdür. Merasimlerin toplanması icrası ve okunan nefesler Türk dilinin en yalın örneklerini barındırmaktadır (Türkdoğan, 2006, 109). Mehmet Eröz de Alevi seciyelerinde, Şamanizm ile beraber İslami tesirler aramaktadır (Eröz, 1991, 20-60).

b. Senkretik (Bağdaştırma) Tez

Yerli araştırmacıların Aleviliğin kökenine dair öne sürdüğü Senkretik tez, zıt düşüncelerin bir araya geldiği karma yapıları barındıran dini telakidir (Yörükân, 2015, 445). Anadolu'nun örfünde ve adetlerinde eski payen kültürünün izlerini arayan Hilmi Ziya Ülken, Anadolu kültür havzasını oluşturan üç ayrı tesir alanından bahsetmektedir. Bunlar "Altay kültürünün tesiri, Altay tesirlerine karışan yerli payen ve Hristiyan tesirler ve Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ağır basan Arap-Fars tesiridir" bunlar arasında en kuşatıcı olan Altay kültürünün tesiridir (Ülken, 1969, 1-28). Ülken'in müşahedeleri Senkretik bir yapıyı vurgulamaktadır. Ayrıca Yusuf Ziya Yörükân, Abdülbaki Gölpınarlı ve Ahmet Yaşar Ocak gibi araştırmacılar Aleviliğin menşelerini Senkretik tezlerle açıklamaktadır. Yusuf Ziya Yörükân Akdeniz'den Yemen'e ve Çin'den Endülüs'e yayılan Alevilik ve Alevi kavramını dört ayrı safhaya ayırarak incelemiştir. İlk Aleviler Hz. Ali'nin bir taraftan ilah diğer taraftan mehdi olduğuna inan Sebeilerdir. İkincisi yedi İmam mezhebi olarak bilinen İsmailiye mezhebidir. Üçüncüsü Bâtını karakterli Talimiye, Haşaşiye, Melahide ve Sabbahiye mezhepleridir. Dördüncüsü ise Anadolu Aleviliğidir (Yörükân, 2013, 172).

"Anadolu Aleviliği, sadece Bâtınlılığın devamı değildir. Yesevi, Kalenderi, Haydari gibi Türk tarikatlarının, Hurufiliğin, Vücutiyye ve Dehriyye felsefesinin karıştığı, içerisinde bazı Türk görenek ve geleneğinin ve halk şiirinin yaşadığı bir dünyadır. Onda tenasüh, hulul, ibahe ve bir nevi iştirak ilkeleriyle birlikte Türk şölenlerini andıran ayinler bulunur" (Yörükân, 2015, 445).

Yörükân'ın yukarıdaki pasajı Aleviliğin senkretik (Bağdaştırma) bir yapı olduğunu göstermektedir.

XVI. Yüzyıldan itibaren Safevilerin tesiri altında kalan Anadolu Aleviliği muhteva ve seciye bakımından diğer Alevi oluşumları arasında farklılıklar arz etmektedir. Yörükân'a göre Anadolu Aleviliği dönemin siyasi oluşumlarından dolayı bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda Yeniçeri Aleviliği "Bektaşılık" olarak anılırken, Şah İsmail'e tabi Alevi zümreleri "Kızılbaş" olarak adlandırılmıştır (Yörükân, 2013, 172). Aleviliğin menşesini ilkel bir din veya ilkel bir mezhep olarak ele alan araştırmacılar da mevcuttur.

Gölpınarlı'ya göre Kızılbaşlık, soy esasına dayanan tarikat hüviyeti taşımayan bir din veya mezhep özelliği taşımaktadır. Hz. Ali Kızılbaş tasavvurunda tanrı gibidir. Bütün Kızılbaş hikâyelerinde Allah, Muhammed ve Ali, üçü birdir. Ali bir taraftan peygamberin vasısı ve ümmetin imamı diğer taraftan bir tanrı şeklini alır. Bu durum aşırı İsmailiye mezhebinin tesirleriyle açıklanabilir (Gölpınarlı, 1955, 789-785). Alevilik bir tarikat olmadığı gibi tam manasıyla mükemmel bir mezhep de değildir. Alevilik olsa olsa ilkel mezhep veya ilkel bir dindir (Gölpınarlı, 2017, 4-5). Alevi dedelerinin her biri kendini Hz. Muhammed'in soyuna bağlamaktadır. Seyyid Baba, Sarı Saltık, Dede Garkın, Pir Sultan, Ağuçen (Karadonlu Can Baba) gibi büyüklerin de bu soy silsilesinde yerleri mevcuttur (Gölpınarlı, 2016, 271). Abdülbaki Gölpınarlı'nın 1955 yılında İslam Ansiklopedisine yazdığı "Kızılbaş Maddesi" Aleviliğin bütün yapısını ortaya koyan önemli bir makedir. Bu makaleye göre öncelikle Kızılbaş kavramının ilk defa ortaya çıkması Mazdekiler ve Babekiler isyanında isyancıların giydiği kızıl taç ve elbiselerde vukua gelmiştir. Daha sonraki süreçte Şia'nın İmamiye mezhebine mensup Safevi Devleti'ni kuran Erdebil Süfîler'inin 12 dilimli kızıl tacı giydikleri ve mensuplarının da bu tacı kabul ettiklerini ifade eder (Gölpınarlı, 1955, 789-785). Kızılbaş kavramının Anadolu cenahlarında "Mum Söndürenler" ve "Tavşan yemezler", İran'da "Çerağ-kuşan" Urmiye'de "Abdal beylikler", Luristan'da "Gulya-i", Tebriz'de "Guran" ve "Şamlular", Karabağ'da "Milliler", Meşhed taraflarında "Ali Allahiler" denilmektedir. Anadolu'da kendilerine "Şah Şafi Süreği" derler. Bektaşiler ise onlara "sofu süreklere" demektir (Gölpınarlı, 1955, 789-785). Alevi ocakları Şeyh Cüneyt'in propaganda faaliyetleri neticesinde Safeviler ile iletişime geçmiş Şah İsmail döneminde ise Alevi ocakları tamamen Safeviler'e bağlanmıştır. Öyle ki Safeviler devrinde dedelere, talipleri ve irşada izin veren kişilerin İran'dan geldiklerini ve Aleviliğin İran'a bağlanma sürecine geçtiğini göstermektedir (Gölpınarlı, 2017, :83-88).

XIII. yüzyılda Heterodoks Türk İslam'ı XV. yüzyılda başlayan Hurufi ve Safevi propagandası neticesinde şekillenmiş, Şah İsmail'in uyguladığı geniş çaplı Sünni katliamı ile bağlantılı bir şekilde 12 İmam Şiiliği ve halife denilen propagandacı misyonerler tarafından Kızılbaşlığa dönüşmüştür. Ahmet Yaşar Ocak'a göre 12 İmam Şiiliği tenasüh ve hulul inançlarına uyarlanarak mehdici (mesiyanik) bir propaganda haline getirilmiştir (Ocak, 2016, 215). Bu durum Pir Sultan Abdal tarafından şu şekilde zikredilmektedir.

"Osmanlı yanına kalır mı sandun

Nice intikamlar alınsa gerek

Mehdi çıkarsa nic' olur halin

Heybetli küsleri çalınsa gerek" (Gölpınarlı, 2017, 94).

Fuad Köprülü ve Ahmet Yaşar Ocak arasında bir köprü vazifesi gören İrene Mélikoff bazı değerlendirmelerinde Aleviliğin senkretik (Bağdaştırma) bir oluşum olduğunu ileri sürmüştür. Karmaşık bir inanç yapısına sahip olan Alevilik ve Bektaşilik öğretisi, Balkan coğrafyasında Hristiyan-Ortodoks öğeler

bulundurmaktadır. "Hızır" adı verilerek benimsenen yerel velilere saygı ve dinsel mekânlardaki ve mezarlıklardaki ortak ziyaretgâhlar dikkat çekicidir. Mélikoff, bu düşüncelerini Batılı kaynakları referans göstermek suretiyle temellendirmeye çalışmıştır. Özellikle bu noktada Hasluck düşünülen ilk kaynaklardan birisidir. Doğu Anadolu Bölgesi düşünüldüğünde, Paulisyenler, Manehizm ve Yezidilik gibi öğretilerinin Alevi inançlarına belli oranda etkide bulunduğu birden fazla inancın harmanlandığı kültürel bir pota olarak kabul edilmelidir. Mélikoff; Aleviler, Yezidiler ve Ehl-i Hakklar arasında birçok alanda benzerlikleri ortaya koymaktadır (Mélikoff, 2010, 250-253). Ahmet Yaşar Ocak, Aleviliğin Senkretik (Bağdaştırma) bir yapı olduğundan hareketle bazı teşhislerde bulunmuştur.

"Alevilik ve Bektaşiliği doğuran Türk Heterodoksisi, gerçekten de Orta Asya'daki eski Türk inançları ile başladı. Şamanizm ve Budizm ile mistik bir niteliğe büründü. Zerdüştilik ve Maniheizm ile beslendi. Yesevilik ile İslam'ın ve İslam sūfiliğinin damgasını yedi. Buna Horasan Melametiliğinin Kalenderane tavrı eklendi. Böylece Anadolu'ya gelindi. Neo-platonizm'in, eski Payen ve Hristiyanlık dönemi yerel kültürlerin belli unsurları ile tanıştı. XV. yüzyıl İran Hurufiliğinin, XVI. yüzyıl başında ise Safevi Şiiliği'nin motifleriyle bildiğimiz çehresini kazandı. İşte çok kısa ve kaba hatlarıyla Alevilik ve Bektaşiliğin inanç kökenlerinin gerçek hikâyesi budur" (Ocak, 2016, 218-219).

Senkretik tezi öne süren araştırmacılara göre Aleviliğin senkretik yapısında en büyük pay eski Türk inancı ve İslam dinine aittir. Ayrıca bu tezi öne sürenler Hristiyanlığın ve paganist öğretilerin tesirlerini az da olsa kabul etmektedir.

c. İslam Tezi

Aleviliğin zuhur ettiği coğrafyanın sosyolojik şartları göz önüne alındığında Aleviliğin İslami kaynaklardan beslenerek ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu minvalde Orhan Türkdoğan ve Ethem Ruhi Fırlı başta olmak üzere Mehmet Eröz ve İbrahim Arslanoğlu gibi Türk bilim adamlarını e zikretmek gerekir. Bu anlatıma göre Alevilik geliştiği coğrafyalarda birçok dini ve felsefi yapıdan etkilenmesine rağmen, dini ve kültürel kodlarındaki ana akım İslam'dır. Aleviliğe isnat edilen siyasi anlamlar bir tarafa "Hz. Muhammed'in nübüvveti, ahiret, kader, melekler, temel dünya görüşü, temel hukuk ve temel ahlak anlayışı" göz önüne alındığında Sünni-Şii veya Sünni-Alevi ayrımı söz konusu değildir (Türkdoğan, 2006, 650-660), (Fırlı, 1994, 15-17).

Alevi-Bektaşî toplumundan saygı gören ve aynı zamanda araştırmacı bir Dede kimliği ile bilinen Bedri Noyan, Müslüman topluluğunu ele alırken dört ayrı yapıdan bahsetmektedir. Bunlar; "Tasavvuf ehli olanlar, Sünniler (İslamiyet'in beş şartını kabul edenler), Tasavvufu bir kurum haline getirenler ve Bektaşî ve Aleviler (düşünüş ve inançları bir yöntemleri farklı olan müşterek inançlı zümreler)" şeklindedir (Türkdoğan, 2006, 363-366).

Bu duruma göre Alevi ve Bektaşî zümreleri İslam dairesi içinde yer almaktadır. Orhan Türkdoğan tarafından yapılan alan araştırmalarında elde ettiği sonuçlara göre "Alevi-Sünni bütünleşmesinin önünde, İslam'ın sistematığına aykırı herhangi bir ayrılık noktasına rastlamak mümkün değildir." Alevi-Sünni ayrılığı siyasi yapılar sonucunda meydana gelmiştir. Oysa Alevi ve Sünni toplumu soy birliği, kültür birliği ve coğrafya birliği olan ve iç içe geçmiş zümreler olarak aynı potanın içinde var olmaya devam etmektedir (Türkdoğan, 2006, 650-660). Ünlü mutasavvıf Feridüddin Attar Sünni ve Şii toplumunun ortak değerler etrafında toplanabileceğini şu şekilde tespit etmektedir. Tezkiretü'l Evliya'da İmam Şafî'nin ehlibeyti sevdiği için kendisine Rafızilik nispet edilerek hapse atıldığını fakat İmam Şafî'nin, "Eğer Muhammed'in âlini sevmek Rafızilik ise ins ve cin şahit olsun ki ben Rafızıyım" dediğini aktarmaktadır (Feridüddin Attar, 2015, 64). XVII. yüzyıl da İsmail, XIX. yüzyılda Zahmi gibi Alevi-Kızılbaş ozanlar nefeslerinde namazın eda edilmesi İslami çizgilerle tasavvur edilen bir hayat tarzını ifade eden dörtlükler yazmıştır (Eröz, 1991, 166-167).

"Âşıklara badesini dolduran
Düşmüşlerin elini tutup kaldıran
Darı çaç üzerinde namaz kıldırın
Dervişler gül göründü gözüme" (Eröz, 1991, 166-167)

Kul Hikmet'in Hacı Bektaş'ı övdüğü dörtlüğe bakıldığında Alevi tasavvurunda namazın canlılığını koruduğunu göstermektedir. İbrahim Arslanoğlu'nun Cibali Ocağı'nın Dedesi ile yaptığı mülakat Eröz'ün çıkarımlarını desteklemektedir.

"Cibali Ocağı Dedesi ve taliplerine göre Alevilik; Allah'a kul, Hz. Muhammed Mustafa'ya ümmet, İmam Ali'ye talip olan, Ehl-i Bey'ti seven ve İmam Hüseyin'in yolundan giden topluluğun kabul

edip benimsediği inanç biçimidir. Yani İslamlık eşittir Aleviliktir. Bu tanıma bağlı olan ve yaşamında bunu uygulayan kişi Alevidir (Arslanoğlu, 2000, 1-34).

Gerek alan araştırmaları sonucunda elde edilen bilgiler, gerek se bazı Alevi itikadını barındıran inançlar İslam dininden ayrı bir yapı değildir. Öyle ki Alevilik ehlibeyt sevgisinin terennüm ettiği kültürel bir havzanın ürünüdür.

Değerlendirme ve Sonuç

Oryantalistlerin, “Yörük, Türkmen, Tahtacı” zümrelerini gayri Türk ve gayri İslami kökenlere mal etmeleri bazı yerli araştırmacıların şiddetli tenkidine sebep olmuştur. Bu minvale Fuad Köprülü'nün Babinger'i tenkit etmesini ele almıştık. Ayrıca, Osman Turan'ın Türkistan'ın etnik durumu hakkındaki değerlendirmeleri birçok oryantalistin tezlerine cevap verecek hüviyettir. İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasından sonra Müslüman olan Türkler kendilerine sadece “Müslüman” derken İslamiyet'i tanımayan ırkdaşlarına “Türk” demiştir (Turan, 2008, 447). İslamiyet bütün Türklerin genel dini haline gelince göçebe ve yarı göçebe yaşayan zümreler Türk ismi ile addedilmiş, şehirlerde yaşayanlar sadece Müslüman sözcüğü ile kendilerini tanımlamıştır (Turan,2008:447). Bu bağlamda Eflaki'nin idraksiz Türk manasına gelen “etrak-ı bi-idrak” kavramı anlamak kazanmaktadır (Eflaki II, 1973, 153-288). Bazı oryantalistlere göre Tahtacıların İslamiyet'i seçmesi korkudan dolayıdır. Carl Humann, Tahtacıların Hristiyan olmalarına rağmen korkudan ötürü İslam'a geçtiğini ifade etmiştir (Çoşkun, 2013, 33-54). Yusuf Ziya Yörükân ise Luschan ve Carl Humann'a karşı Divan-ı Lûgati't-Türk ve Ebu Dülef seyahatnamesinden yola çıkarak cevap vermeye çalışmıştır. Yörükân, adı zikredilen eserlerde mevcut olan Tahtahlılar veya Tahtahların aslında Anadolu cenahlarına geldikten sonra Tahtacı namını aldığını öne sürmüştür. Diğer taraftan Tahtacıların mesleklerinden dolayı tahtacı namı aldığını bütün müelliflerin ittifakla kabul ettiğini biliyoruz.

Hammer, Crowfoot, Jacop ve F. Babinger'in Aleviliğin kökenlerine dair öne sürdükleri Şii tezi birçok alanda problemlili bir bakışın ürünüdür. Şiiliğin geliştiği tarihsel ve ontolojik yapısıyla Anadolu Aleviliğinin tasavvurları birbirinden farklıdır. Bâtını temayülleri de barındıran Şiilik Frithjof Schuon'a göre şu şekilde tarif edilebilir.

“Şiiler görünürde Kerbela faciasıyla özdeşleştirdikleri kayıp bir saflığın acı hatırasının yaşatılması anlamında bir matem, mistik düzeyde ise her şeyden önce ilahi hakikat ve yansımalarına karşı haksızlık, zulüm ve hüsrân şeklinde tezahür eden bu dünyevi acıların farkına varılmasından kaynaklanan asil bir hüznün yoluyla direnmeye çalışmışlardır” (Schuon, 2018, 178-180).

Schuon, Şiiliği İslam'ın mistik ve Batın yönü olarak ele almıştır. Ayrıca bu mistik düşünce Logos'un dünyevi sürgündeki nihai galibiyete ulaşacak Bâtındır. İslam'ın batın yönü ile ilgili vukua gelen bu meydan okumanın içinde, Aleviliğin tarihsel altyapısını tasavvur etmek mümkündür. Alevilik ile Şiiliğin ortak paydası Bâtinilik, Hz. Ali ve 12 İmam kültürü dışında özdeş bir dünya görüşleri yoktur. Hz. Ali'nin bu hususiyeti ile ilgili Irène Mélikoff da malumat vermektedir. Mélikoff'a göre Hz. Ali kadim Türk inancındaki Göksele tanrı kültürü ile örtüşmektedir (Mélikoff, 2011, 123). Yusuf Ziya Yörükân'ın Çubuk ilçesindeki alan gezileri ve edindiği izlenimleri bu durumu teyit etmektedir. Yusuf Ziya Bey'in Kargın Dedesi ile yaptığı mülakat Aleviliğin seciyeleri hakkında bilgiler vermektedir.

“Kargın dedesi amelde mezheplerinin İmam-ı Azam Ebu Hanife mezhebi olduğu söylemişti. Zannederim ki bu, muhataba karşı ihtiyatkâr hareket etmekten ziyade, Caferi Mezhebinin aynı zamanda amelde mezhep olduğunu bilmemesinden ileri geliyordu. Diğer köylüler Hanefi kelimesini ömründe bir kere olsun işitmiş olanlara rastlanmamıştır. Görüştüğüm Aleviler arasında, öldükten sonraya ait meseleler hakkında fikir sahibi olanlara tesadüf etmedim. Onların cenneti de cehennemi de bu dünya. Tenasüh ile ilgili bazı nefesler var, fakat bu konuda hiçbir şey bilmiyorlar. Ulûhiyetin Ali'de zuhuru, diğer bir ifade ile Allah'ın Ali şeklinde bürünmesi hakkındaki fikirlerin ne manaya geldiğini de bilmiyorlar. Yalnız bunlardan bahsediyorlar ve bu fikirlerin işlendiği bazı nefesler okuyorlar... Bu civardaki Alevilerde harflerden ve rakamlardan mana çıkarma rumuzlardan istifade etme meylî de var. Anlaşıyor ki, Bâtınlığın birçok vasfı aralarında hala yaşamaktadır” (Yörükân, 2015, 121).

Bu pasajdan anlaşıldığı kadarıyla Anadolu Aleviliği ile Şiilik arasında oryantalistlerin iddia ettiği gibi bir bağın mevcut olmadığı görülmektedir. Toylar, Luschan, Hasluck ve Birge gibi oryantalistlerin Aleviliğin kökenlerine dair öne sürdükleri Hristiyanlık tezi de tutarsız ve kanıtlanabilirliği oldukça zordur. Birge'nin Selçuklu paraları üzerinde var olduğunu öne sürdüğü Mesih figürleri, Hasluck'un üçlü teslis ve Hak Muhammed Ali teorisi, Babinger'in Selçuklu hanedanlığındaki “İsrail, Mikail, Yunus ve Musa” isimleri, Toylar'ın Alevileri gayrimüslim gösterme çabaları oryantalist muhayyilenin İsevi taassup ile hareket ettiğini göstermektedir.

Alevilik derin bir dünya görüşüne sahip olduğu için, bu alana ilgi gösteren her araştırmacı Aleviliği kendi inancına mal etmeye çalışmıştır. Bektaşilik konusunda ise Hammer, Brown ve Hasluck dönemin kaynaklarını tam olarak tahlil etmeden fikir beyan etmiştir. Hammer bu konuda Osmanlı kroniklerinden hareketle yanılırken diğer oryantalistler ise Hammer'ın çalışmalarını referans olarak kullandıkları için aynı hataları tekrarlamıştır.

Oryantalistlerden Irène Mélikoff ve John Kingsley Birge dışındaki Hammer, Brown, Hasluck ve Babinger Bektaşilik ve Hacı Bektaş-ı Veli hakkında kayda değer bilgi vermemiştir. Hammer klasik Osmanlı kroniklerinden yararlanarak Hacı Bektaş-ı Veli'yi Osmanlı padişahları ile iletişim halinde bir veli olarak tanımlarken (Hammer I, 2003, 99). Hasluck, Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarihsel bir kimliğe haiz olmadığını Bektaşilik tarikatının Fazlullah Esterebadi tarafından kurulduğunu iddia etmiştir (Hasluck, 2012, 134). Babinger ise Bektaşiliği, hatta Anadolu coğrafyasında meskûn bulunan bütün dini yapıları ve tarikatları Şii olarak kabul etmektedir (Babinger, 1996, 17). İsmi ve görüşlerini zikrettiğimiz oryantalist araştırmacıların, ya meseleye tam olarak vakıf olmaması veya İsevi taassuplarından dolayı oldukça basit ve etkisiz teşhislerde bulunmuştur. Birge, Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarihsel kişiliğini kabul ederken, Bektaşiliğin senkretik bir yapı olmakla birlikte Hristiyanlığın tesirlerini barındırdığını düşünmektedir (Birge, 1991, 1-100). Mélikoff ise Hacı Bektaş-ı Veli'nin menkıbevi ve tarihsel kişiliğini tahlil ederek ele almıştır. O araştırmalarında Fuad Köprülü'den etkilendiği gibi kendine has görüşlerde öne sürmüştür.

Hacı Bektaş-ı Veli ve Bektaşilik hakkında sarıh bilgilere ulaşmak için dönemin kaynaklarına başvurmak gerekir. Bu noktada Menakıbu'l Kudsiyye, Menakıbu'l Arifin ve Aşıkpaşazade tarihini zikretmek gerekir. Bu üç kaynak Hacı Bektaş-ı Veli'den sonra yazılmasına rağmen, onun tarihsel kişiliği hakkında ilk bilgileri ihtiva etmektedir.

"Hacı Bektaş şol sebebden hiç

Göze almadı tac-ı sultanı

Edebalı ve bundağı huddam

Gördüler Hacı'dan bu seyranı" (Elvan Çelebi, 2014, 268-269)

Menakıbu'l Kudsiyye'de mısralar, Baba İlyas Horasanî'nin iki halifesinden bahsetmektedir.

Bunlar, Hacı Bektaş-ı Veli ve Şeyh Edebalı'dır. Anlaşıldığı kadarıyla Hacı Bektaş-ı Veli bir Babai halifesi olmasına rağmen, Babai İsyanına iştirak etmemiştir. Şeyh Edebalı ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin aynı meşrepten geldiklerini ortaya koyan bu kaynak aynı zamanda Ahilik, Babailik ve Bektaşilik arasında bir bağın varlığına delalettir. Ahmed Eflakî'nin Menakıbu'l Arifin adlı eserinde ise Hacı Bektaş-ı Veli hakkında kısa bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıt ise aynen şu şekilde zikredilmiştir.

"Hacı Bektaş-ı Veli, Baba Resul'ün has halifelerinden idi. Baba Resul Rum ülkesinde zuhur etmişti. Bir topluluk ona Baba Resulu'llah diyordu. Hacı Bektaş'ın marifetle dolu aydın bir kalbi vardı. Fakat seriata uymuyordu" (Eflakî, 1973, 370-371).

Aşıkpaşazade kroniğinde, Hacı Bektaş-ı Veli ve Bektaşilik bazı oryantalistlerin aksine bir anlatımla yerini almıştır.

"Hacı Bektaş, Al-i Osman neslinden hiç kimseyle sohbet etmedi. Hacı Bektaş, Horasan'dan geldi. Bir kardeşi vardı, Mentеш derlerdi, kalktılar, geldiler. Doğrudan Sivas'a geldiler. Oradan Baba İlyas'a geldiler ve oradan Kırşehir'e vardılar. Oradan Kayseri'ye geldiler. Kayseri'den kardeşi Mentеш yine Sivas'a vardı, eceli mukaddermiş, orada şehit ettiler. Bunların hikâyesi çoktur, tamamına ilmim yetmiştir, bilmişimdir. Hacı Bektaş, Kayseri'den Sulucakarahöyük'e geldi, şimdi mezar-ı şerifi oradadır. Bu Rum'da dört topluluk vardır ki misafirler içinde anılır. Biri Gazıyan-ı Rum, biri Ahiyan-ı Rum, biri Abdalan-ı Rum ve biri Bacıyan-ı Rum. Hacı Bektaş-ı Veli bunlar içinden Bacıyan-ı Rum'u tercih etti ki, o Hatun Anad'dır. Onu kız edindi. Keşif kerametini ona gösterdi, teslim etti. Kendisi Allah'ın rahmetine vardı" (Aşıkpaşazade, 2008, 281-282).

Bazı Osmanlı tarih yazarları Hacı Bektaş-ı Veli'yi ehl-i sünnet dairesinin içine almıştır. Bu bağlamda Taşköprülüzade Ahmed Efendi Şakayıku'n-Numaniyye adlı eserini zikretmek gerekir. Taşköprülüzade, Hacı Bektaş-ı Veli'yi Ehl-i Sünnet dairesi içerisinde gösterirken (Ocak,2016:165) Evliya Çelebi, Taşköprülüzade'den ve Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnamesinden hareketle Hacı Bektaş-ı Veli'yi bir veli olarak tanımlamaktadır. Hatta Evliya Çelebi Hacı Bektaş-ı Veli'nin soy şeceresini Ahmet Yesevi'ye oradan Hz. Ali'ye şu şekilde bağlamaktadır.

"Nesl-i Şah-ı Murtaza ceddeş Nebiyyi Haşimi

Der tevarih inca-nist Hacı Bektaş-ı Veli" (Evliya Çelebi II, 1998, 24-25).

Bu tarihsel kaynaklar, Aleviliğin tarihsel altyapısını oryantalistlerin aksine Horasan coğrafyasında aramamız gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü X. Yüzyıldan itibaren İslam ile tanışmaya başlayan Türkler medrese İslam'ının öğretilerini olduğu gibi kabul etmemiştir. Bu doğrultuda Bartold, Nişaburlu el-Kelemati adında birisinden bahseder ve göçer Türklerin dini itikadında sûfi tesirleri tespit eder. Öyle ki el-Kelemati 950-962 yıllarında Nişabur'dan ayrılmış, Buhara yöresine gelerek irşat faaliyetlerine başlamıştır. Horasan bölgesine gelen şeyhler ve İslam tasavvufu sayesinde göçer Türkmenler X. yüzyıldan itibaren İslamiyet'e intisap etmiştir (Bartold, 2017, 274). X. yüzyılda Ahmed Yesevi'den daha önce sûfi zümrelerin Horasan bölgesindeki göçer Türklerin bulunduğu alanlara gelerek İslamiyet'i yaymaya başlamıştır. Bu dönemde Türklere sirayet etmeye başlayan İslamiyet'in niteliği, medrese İslam'ından farklı eski Türk inançlarının devam ettiği Melami tesirlere açık bir yapıdır. Fakat oryantalistlerin bir kısmı bu tarihsel gerçekliği ya görememiş veya bilerek bu tarihsel gerçeklikleri çarpıtma yoluna gitmiştir.

Oryantalistler, Türk tarihini yekpare incelemedikleri gibi Aleviliğin tarihsel gelişimini de yeteri kadar tetkik etmeden kısmi tesirlerden yola çıkmıştır. Kısmi tesirlerin oluşturduğu noksanlığın bir nüvesi olarak oryantalistler Aleviliğin menşelerini Şiilik, Hristiyanlık ve payen(pagan) tezleri ile açıklamıştır. Oysa Aleviliğin ortaya çıktığı sosyolojik yapı Türkistan'dan Yemen'e oradan Anadolu topraklarına ve Avrupa'ya kadar uzanmaktadır. Zikredilen bu geniş coğrafyayı tetkik etmeden meseleyi ele almak oldukça sorunludur. Açıkçası, Aleviliğin vukua geldiği tek coğrafya Anadolu olmadığı gibi Aleviliğin menşei de sadece eski Roma ve payen tezleriyle açıklanamaz.

Halifelik tartışmaları neticesinde Irak ve İran havalisinde ortaya çıkan (Akbulut,2016:91-98) Şiilik/Alevilik ile Anadolu Aleviliğinin tam olarak örtüşmemektedir. Anadolu Aleviliği kaynağını Türkistan coğrafyasında eski Türk inançları ve Türk sûfiliğinden almaktadır (Köprülü, 1995, 7-13). Oryantalistlerin ısrarla üzerinde durdukları bir diğer mesele Alevilere karşı merkezi Türk hükümetleri tarafından uygulanan baskı politikasıdır. Bu bağlamda oryantalistlere göre Selçuklu ve Osmanlı hükümetlerine karşı meydana gelen Alevi isyanları, dini sebeplerden dolayı meydana gelmektedir. Hatta Sünniler ile Aleviler veya Kızılbaşlar arasında hem dini hem de ırksal manada bir fark vardır.

Oysa Alevi zümrelerinin isyan hareketleri ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı cereyan etmiştir. Bunun en çarpıcı örneği Sultan Selim'in tahta geçmesini engellemek isteyen Şehzade Ahmet'in Kızılbaşlara itimat göstermesi ve oğlu Murad'ın Kızılbaşlığa intisap etmesidir (Uluçay, 1954, 54-90). Ayrıca Babai isyanında rol alan göçer Türkmenlerde dini saiklerden dolayı isyan etmemiştir. Selçuklu idaresinin keyfi uygulamalarından bıkan Sünni halk dahi Babailer ile birlikte hareket etmiştir (Ocak, 2017, 174-180). Hammer'in dini sebepler öne sürerek betimlediği kanlı tablonun politik çekişmeler neticesinde meydana geldiği açıktır. Büyük Selçuklu Devleti ve Aleviler arasındaki ilişkiler isyan dönemleri hariç dostane bir şekilde sürmüştür. Sultan Alparslan ve Melikşah Sünni akideye sıkı sıkıya bağlı olmalarına rağmen Şiilere karşı tefrik siyaseti izlemiyor onlara medrese, zaviye ve tekkeler inşa ediyordu (Turan, 2008, 313).

Oryantalistlerin Aleviliğin kökenlerine dair İsevi tezlerinin öne sürüldüğü tarihte oldukça manidardır. Bu tezlerin sıklıkla dile getirildiği dönem XX. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin durumu düşünüldüğünde, oryantalistlerin Alevi-Bektaşî zümrelerine dönük araştırmalarını politik çıkarlar çerçevesinde şekillendirmiştir. Öyle ki ele aldığımız bazı oryantalistlerin kimlikleri de oldukça dikkat çekicidir. Hasluck İngiliz İstihbarat servisinde görevli bir asker, Birge bir misyoner, Brown ve Toylar siyasi misyon şefleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu durum oryantalistlerin pragmatik siyasi hedefler doğrultusunda kullanıldığını göstermektedir. XX. yüzyılın başında Osmanlı topraklarının bölüşüldüğü ve I. Dünya harbinin patlak verdiği devirdir. Bu dönemde oryantalistlerin nezdinde Alevi-Sünni tefrikası Batılı devletler için yararlı bir politikaya evirilebilecekti. Bu çerçevede Louis Massignon'u zikretmek gerekir. Birçok oryantalisti etkileyen Louis Massignon meşhur "Hallacı Mansur" eseriyle bilinmesine rağmen 1916 yılında Sykes-Picot gizli antlaşmasının imzalanmasında Fransız delegesi olarak görev almıştır. 1917 yılında ise Arap lejyonunda Thomas Edward Lawrence ile birlikte subay olarak çalışan (Bilici, 2003, 100-103) Massignon aynı zamanda büyük bir oryantalist olarak temayüz etmiştir. Bütün bunlardan hareketle oryantalistlerin Aleviliği tefrika aracı olarak kullanmak için bazı tezler öne sürdüğü aşikârdır. Oryantalistlerin, misyonerlik ve sömürgecilik faaliyetleri çerçevesinde ele aldığı tezlerinin, sosyolojik bir gerçeklikten öte pragmatik siyasi gayeler çerçevesinde şekillendiği açıktır. Oysa Aleviliğin gayr-ı İslam ve gayr-ı Türk olarak ele alınması, Alevi-Bektaşî zümrelerinin kültürel kodları ile bağdaşmamaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmet Refik (1932). *On Altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*. İstanbul: Muallim Ahmet Halid Kitaphanesi.
Akbulut, Ahmet. (2016). *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto Yayınları.

- Arslanoğlu, İbrahim (2000). Alevilik Nedir. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.13, ss.1-34.
- Aşıkpaşazade Tarihi (2008). haz. Camil Çiftçi, İstanbul: Mostar Yayınları.
- Babinger, Franz (1991). *Anadolu'da İslamiyet*. çev. Ragıp Hulusi, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Babinger, Franz (2015). *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*. çev. İlhami Yazgan, İstanbul: La Kitap Yayınları.
- Baha Said Bey (2000). *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*. haz. İsmail Görkem, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bartold, V.V (2017). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kronik Kitap.
- Beşe Ahmet, Tozlu Bilal (2011). İngiliz Kayıtlarında Aleviler ve Bektaşîler. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.59, s.1-34.
- Bilici, Faruk (2003). Louis Massignon. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (c,28. ss.100-103).
- Birge, J. Kingsley (1991). *Bektaşîlik Tarihi*. çev. Reha Çamuroğlu, İstanbul: Ant Yayınları.
- Bulut, Yücel (2016). *Oryantalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul Küre Yayınları.
- Cahen, Claude.(2000).*Osmanlılardan Önce Anadolu*. çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Çoşkun, N. Çıblak (2013). Tahtacılar ve Tahtacılara Bağlı Oymakların Yerleşim Alanları. Ankara: *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.68, ss.33-54.
- Derin, Süleyman (2017). *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Edward Said (2017). *Şarkiyatçılık*. çev. Berna Yıldırım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Eflaki (1973). *Ariflerin Menkıbeleri*. haz. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Hürriyet Yayınları
- Elvan Çelebi (2014). *Menakıb'ul-Kudsiyye fi Menasib'i'l-Ünsiyye*. haz. Ahmet Yaşar Ocak, İsmail Erünsal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eröz, Mehmet (1990). *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşîlik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi (1998), (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Feridüddin Attar (2015). *Tezkiretül Evliya*. çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Fırlalı, E. Ruhi (1994). *Geçmişten Günümüze Halk İnançları İtibarıyla Alevilik-Bektaşîlik*. Ankara: Türk Halk Kültürü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1955). Kızılbaşlık. *İslam Ansiklopedisi*, (c,5. ss.789-795).
- Gölpınarlı, Abdülbaki (2016). *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (2017). *Alevi- Bektaşî Nefesleri*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Hasluck, W. Frederich (2012). *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam I*. çev. Timuçin Binder, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hasluck, W. Frederich (2013). *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam II*. çev. Timuçin Binder, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hasluck, W. Frederich (2015). *Bektaşîlik Tedkikleri*. çev. Râgıp Hulûsi. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- İbn Batuda Seyahatnamesi (2017). çev. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbrahim Peçevi (1968). *Peçevi Tarihi*. İstanbul: Son Telgraf Matbaası.
- İnan, Abdülkadir (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Jakob. Georg, Luschan v. Felix Naumann, Edmund (2017). *XIX. Yüzyılda Alman Şarkiyatçıların Bektaşîlik Serüveni*. çev. İlhami Yazgan, Ankara: La Kitap Yayınları.
- Joseph Von Hammer (2003). *Büyük Osmanlı Tarihi II*. çev. Mehmet Ata, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Kalın, İbrahim (2016). *Ben Öteki ve Ötesi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kâtip Çelebi (2016). *Fezleke I*. haz. Zeynep Aycibin, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad (1995). Bektaşîliğin Menşeleri. haz. Mehmet Yaman, *Cem Dergisi*, S.53,ss.7-13.
- Köprülü, M. Fuad (2005). *Türk Tarihi Dinisi*. haz. Metin Ergun, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad (2017). *Anadolu'da İslamiyet*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Lady Mary Montagu (2014). *Şark'tan Mektuplar*. çev. Selçuk Ünlü, Konya: Palet Yayınları.
- Marx, Karl (2017). *Türkiye Üzerine (Şark Meselesi)*. çev. Selahattin Hilav & Atilla Tokatlı. İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Melikoff, Irène (2011). *Kırklar'ın Cemin'de*. çev. Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları.
- Melikoff, Irène (2012). *Türk-İran Epik Geleneği İçinde Horasan Teberdarı Ebu Müslim*. Ankara: Elips Yayınları.
- Melikoff, Irène.(2010).*Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*. çev. Turan Alptekin, İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı.
- Nezaret Dağavaryan (2018). *Hristiyan Protestanlar ve Kızılbaş Mezhebinin Doğuşu*. çev. Nubar Ozanyan, İstanbul: Nisan Yayıncılık.
- Ocak, A. Yaşar (2016). *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Yaşar (2017). *Babailer İsyanı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Schuon, F. (2018). *Hristiyanlık ve İslam*. çev. Nebi Mehdiyev. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Turan, Osman (2008). *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, Osman (2010).Fuad Köprülü Armağanı 60. Doğum Yılı Münasebetiyle. Ankara: TTK Yayınları.
- Türkdogan, Orhan (2006). *Alevi-Bektaşî Kimliği*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Uluçay, Çağatay (1954). Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.9, ss.54-90.
- Ülken, H. Ziya (1969). Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürün İzleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, ss.1-28.
- Witteck, Paul (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*. çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul: Pencere Yayınları.
- Yörükân, Y. Ziya (2013). *İslam Dini ve Mezhepleri Tarihi, Felsefe ve Eylem Olarak Tarikatçılık*. haz. Turhan Yörükân, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yörükân, Y. Ziya (2015). *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. haz. Turhan Yörükân, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yörükân, Y. Ziya (2016). *Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizm'in Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri*. haz. Turhan Yörükân, İstanbul: Ötüken Yayınları.